

SÂMIHA AYVERDİ'DEN TÜRKÇE SÖZLÜK İÇİN KATKILAR

Nevzat GÖZAYDIN

Türk dilinin güzelliğini ortaya koyma çabası içinde bulunan yazarlarımızın roman ve hikâyelerinin her dem taze kalabilmesi, güncelliğini yitirmemiş olması ve okuyucuda öyle veya böyle bazı duyguları ve düşünceleri canlandırması sayesinde ana dilimizin sözlükleri giderek zenginleşiyor. Zaman denilen acımasız devin dişleri arasında parçalanan, unutulup giden çok eser var ve o metinler vaktinde taranıp gerekli sözler, ibareler, deyimler sözlüklere geçmediğinden dilimizin kaybı da büyük olmuştur. Değil 80-90 yıl önceki kitaplar, son 20-30 yılda yayımlanan ve artık yazılı dile yerleşmiş örnekleri barındıran eserlerin de titizlikle taranması ivedilikle yapılmalıdır.

Edebiyatımızın sözlü (anonim) değil, yazılı ve kesin, değişmez kaynaklarından sözlükler için öncelikli olarak taramalar yapmak gerekmektedir. Atalar boşuna konuşmamış: “Söz uçar yazı kalır!” Dolayısıyla kulaktan ağıza dolaşan, bu dolaşma zamanı içinde bazı veya birçok ögesi değişime uğrayan, varyantları oluşan yerel ağız sözlerinden ziyade hepimizin hatta ve bilhassa yeni Türkçeyi yeni öğrenip kitaplarımızı okuyan yabancıların bile ilk başvuracakları kaynak *Türkçe Sözlük* olduğundan bu kaynaklarımızı zenginleştirme yolunda gayretlerimizi çoğaltmalıyız.

Türkiye'deki yüzlerce, hatta binlerce yerleşim noktalarımızdan derlenen yerel ağız örneklerinin, yazılı edebiyat eserleri içinde genel kabul görebilmesi sağlanamadığı için ancak yörenin ağız sözlüklerinde yer almaktadırlar ve alacaklardır da... Yerel ağız sözlerini roman ve hikâyelerinde kullanan yazarlar arasında kendini bütün edebiyat camiasına kabul ettirebilen kaç güçlü yazarımız var ki?... ve bu yazarlarımızın eserlerinden acaba kaç madde başı söz, yazılı edebiyatımızın hazinesi olan sözlüklerde yer bulabilmiş ki?...

İşte bunun içindir ki önceliği yerel ağızların söz varlığına verilmesi değil, yazarlarımızca kaleme alınmış, basılıp gün yüzüne çıkarılmış kitapların özellikle *Türkçe Sözlük* (TDK) için taranması işimiz olmalıdır.

Çok değil bundan otuz yıl önce İstanbul’u, oradaki dil, kültür ve sanat hareketlerini tanıyan ve hatta içinde olan Sâmîha Ayverdi’nin bir kitabı dilimize yaptığı katkıyla çok önceden dikkatimi çekmişti. Bu kitabın içindeki bilgilerin ayrı bir önemi, değeri daha var. Dil ve edebiyat tarihimiz ile ilgili sayfalarca açıklayıcı notlar, mutlaka değerlendirilmelidir. Münevver Ayaşlı, Refik Halit Karay, Ercüment Kuran, Mehmet Âkif Ersoy, Ekrem Hakkı Ayverdi vd. şahsiyetlere ait satırların önemini kısaca vurguladıktan sonra, taramadığım maddelere geçebiliriz (maddelerde verilen örneklerde yazarın kendi yazımına hiç dokunulmamış, cümleler aynen alınmıştır):

âfet-i devran: Sözlüğümüzde yer almayan bu tamlamayı ‘dünya güzeli’ şeklinde tanımlayabiliriz. Örnek cümlesini yazar şöyle veriyor: “*Birkaç sene sonra bir âfet-i devran denecek kadar güzel olan kadın kocasını terk ederek bir Müslüman prensle evleniverdi.*” (107)

akıl hocalığı et-: Anlamı ‘yol göstermek, sorunu çözmek için çıkış yolu göstermek’ olan bu deyim TS’de yoktur: “*Yalan yere yemin etmem deyince, bana akıl hocalığı etmesine fena halde sinirlendim.*” (12)

arkasından söz et-: *Türkçe Sözlük* buna benzer iki ayrı deyim veriyor: ‘arkasından konuşmak/arkasından söz atmak’: “*Bu mert ve cesur insan dünya plânından çekilmiş olduğu için arkasından söz etmeği hiç de abes görmüyorum.*” (100). Bu örnek cümledeki anlam olumlu olarak kullanılmıştır.

asabiyet: TS’de bir anlam verilip ‘sinirlilik’ denmiş. Oysa yine Ar. kökenli bu kelimenin diğer bir anlamı daha vardır. ‘Bir yere ait olma veya akrabalık’ anlamına da gelir ve yazarımızın cümlesi de bu anlamı verir: “*Kendini Avrupa’da değil, Avrupa’yı kendinde gören bir asabiyet içinde, katışıksız bir Müslüman-Türk’tü.*” (93)

ayağı suya er-: Örneğini şöyle buluyoruz: “*Kızımı ağlaya ağlaya bir Rumeli vilayetimize gelin yollayan Fahriye Hanım’ın ayağı artık suya ermişti.*” (30)

ayrı hava çal-: Bu deyim TS’de bulamıyoruz. Anlamı ‘bir konu üzerinde değişik fikirler ileri sürmek, herkesten farklı konuşmak’ olmalıdır: “*Herkes ayrı hava çalıyordu ve her ağızdan bir başka ihtimâl fırlıyordu.*” (38)

bebek oyna-: ‘Yapma bebeklerle oynayarak vakit geçirmek’ anlamına gelen söz TS’de yok: “Beş altı yaşlarındaki bir kız çocuğu bebek oynamağa bile yeni yeni başlar.” (48)

beterin beterine çat-: TS’de bulunmuyor. Anlamının ‘beklenen kötü durumdan çok daha kötüsüne rastlamak’ olduğunu düşünüyorum: “Zavallı kadın donup katılmışçasına söyleyecek söz bulamıyor, betterin betterine çatmış olmakla dili tutulmuş gibi sadece ağlıyordu.” (31)

bir eyyam: Halk arasında da sık rastlanılan bu ibare TS’de yoktur. Anlamı ‘bir süre, biraz vakit geçirerek’tir: “Akrabalar ve hatırlı misafirler yukarı alınır, semt sakinlerinden gelenler olursa bir eyyam burada soluklanırdı.” (126)

bir günâ: Bu ibare de TS’de yoktur. Anlamı ‘türlü türlü, bir birinden farklı farklı’ olmalıdır: “Kazan gibi kaynayan dünyada herkes bir günâ telâşa; kazanç telâşı, mevki telâşı, üstünlük telâşı, rekabet telâşı...” (57)

burula burula: Bu ikileme TS’de bulunmuyor. ‘Sürekli burulmuş şekilde, sürekli burularak, döne döne’ anlamında olsa gerekir: “İki çocuktan biri, sapanla kuş vurduğunu anlatıyor, hayvancıkların burula burula nasıl yere düştüğünü iftiharla söylüyordu.” (109)

bünyeleş-: Anlamı ‘bünye durumuna dönüşmek, bünye biçimine girmek’ olan bu sözü TS almamış. Örneği şudur: “Öyle ki, san’at, bir milletin içtimaî, vicdanî ve edebi terkininin bünyeleşerek cemiyete akseden sihirli mahsûlüdür.” (102)

çalıklaş-: ‘Kendi asıl renginden uzaklaşmak, değişik renk almak’ anlamındaki bu sözü TS almamış: “Aradan geçen çok sıcak bir aydan sonra, bu yeşillik denizinin rengi değişir, sarıdan kırmızıya doğru boyanmışçasına çalıklaşan yapıpraklardan başka salkımlar da seyrelmişti.” (7)

çekip çekip uzat-: TS’de bulunmayan bu deyimın anlamının ‘uzun süre hep aynı konuda konuşmak, ısrarla ve değiştirmeden benzer sözler söylemek’ olduğunu düşünüyorum: “Fahriye Hanım’ın çekip çekip uzattığı şikâyet zinciri paslanmış gibi yerinden kıvıldamıyordu.” (31)

çelebilik: Örnek cümlesi şöyledir: “İstanbul terbiyesinin meydana getirdiği İstanbul efendiliğini, çelebiliğini, hanımlığını, hanımefendiliğini yeniden bulmamız acep mümkün olacak mı?” (23)

çileden çileye sürükle-: Bu deyim de TS’de bulamıyoruz. Anlamı ‘birçok sıkıntıdan sıkıntıya uğratmak, çeşitli üzüntülere üst üste rastlamak’ ol-

malıdır: “*Bu sultan kadının kapısı devleti çileden çileye sürüklemiş olan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa sarayından olan prens ve prenseslere kapalı idi.*” (21) Buradaki (kapısı kapalı olmak) deyiimi TS’de yoktur ve anlamı ‘bir yere kabul edilmemek, istenmemek’ olarak verilmelidir.

çizgisi çizgisine: TS’de bulunmuyor. ‘Bütün teferruatıyla, eksiksiz, tam olarak’ anlamı taşımaktadır: “*Anlattığı hicret hikâyesi el’an çizgisi çizgisine hafızamda saklı durur.*” (25)

defter edil-: ‘Deftere yazılmak, kaydı tutulmak’ anlamındaki bu deyiimi sözlüğümüzde bulamıyoruz: “*Kandilli Sarayı ve kasırları içindeki mutena eşya, hey’et tarafından defter edilmiştir.*” (21)

erken erken: Bu ikileme TS’de yoktur. Anlamı ‘bir hayli erken vakitte, çok erkenden’ olmalıdır: “*Büyük annemin erken erken sokağa çıkmağa başladığına şâhid olmuştuk.*” (13)

etrafi kırana geçir-: TS’de bulunmayan bu deyiimin anlamı ‘çevresini, bölgesini korku salarak sindirmek, herkesi öldürmek’ olmalıdır: “*Bu cesur ve tecrübeli idarecinin, etrafı kırana geçiren eşkiyâyı nasıl sindirip yola getirdiğini tesbit etmiş bulunmaktadır.*” (87)

ferahlatici: TS’de bulunmuyor. ‘Ferahlık veren, rahatlatıcı’ anlamındaki söz için örneğimiz şudur: “*Her hâlde hayvanî zaaflarımızın üstüne giderek bir an evvel onları tasfiye etmek telâş, ferd için de toplum için de arıtıcı ve ferahlatici bir telâş olsa gerek.*” (59)

gayret kemerini bağla-: TS’de (gayret kuşağı) var ancak örneği yok. Aynı anlama gelen bu deyiimin örneği şöyle verilmiştir: “*Müşfik ve saygılı evlatları da babalarının bakımı ve istirahatı yolunda gayret kemerini bağladılar.*” (84)

hasep: Örnek cümlesi: “*Hasep ve nesebe bir pul kadar kıymet vermeyen Küçük Hanım’ın büyük bir îmânı vardı.*” (86)

hısım akraba: TS’de var ama örnek masa başı, yazarlardan bulunamamış: “*Büyük annem, ancak işlerini tasarladıktan sonra, hısımının akrabasının, eşinin dostunun ziyaretine giderdi.*” (13)

himâyekâr: Sözlüğümüzde bulunmuyor. Anlamı ‘koruyucu, gözetici’ olmalıdır: “*Ailenin alışagelmış olduğu tutum, gerek evlerdeki gerek iş yerlerindeki üst kademelere karşı çok yumuşak, insaflı ve himâyekâr olmak suretiyle tecelli ettiğinden...*” (55)

hoş amedî yap-: Farsça kökenli bu deyimın anlamı 'hoş geldiniz' demektir ve TS almamıştır. Örneği şudur: "İzzet Paşa gelmiş, gidelim kendisine bir hoş amedî yapalım." (35)

ibrâm: Ar. kökenli bu söz TS'de yoktur. Anlamı 'bıktırıncaya kadar üstelemek, sonuna kadar zorlamak'tır: "İslâm medeniyeti halkasındaki Türkler de aynı geleneğin tabii ibrâmiyle ilmî eserlerini Arapça ve Farsça yazmışlardır." (41)

isâl et-: TS'de fiille yapılmış biçimi yok. Anlamı 'ulaştırmak, yetiştirmek'tir: "Türk münevveri hedef ve gayeyi tesbit edememiş olduğu için kendisini selâmete isâl edecek şuurlu gayretten mahrum." (69)

kafîle kafîle: Bu ikileme TS'de bulunmuyor. 'Kafîleler hâlinde, toplu olarak' anlamına gelmektedir: "Düşman eline geçecek topraklar üstünde bulunanlar da bir an evvel, kafîle kafîle terk-i diyâr etmektedirler." (26)

kan ağla-: Bu deymi de TS'de bulamıyoruz. 'Aşırı derecede ağlamak, kanlı gözyaşı dökmek' anlamındadır: "Balkan Harbi ile yalnız Fahriye Hanım değil, bütün memleket kan ağlar olmuştu." (30) Mecazi anlam olarak da 'büyük sıkıntılar içinde bulunmak' diyebiliriz.

kapısını aç-: Bu deyimın anlamı 'yardım etmek, destek olmak' diyebiliriz. Örneğimiz de bunu belirtir: "Garibe, yoksula, yetime, hastaya, borçluya kapısını da kesesini de açarak derman olmuştu." (121)

kemalli: TS'de yok. Anlamı 'olgunlaşmış, mükemmele erişmiş' olmalıdır: "Ufak tefek bir adam olan Kadri Bey'in kemalli ruhu ve şecaati ile vücut yapısının bir gûnâ alâkası yoktu." (87) Biraz yukarıda da geçen (bir gûnâ) burada başka bir anlam taşıyor: 'Asla, hiçbir şekilde' bu cümleye uygundur.

keyfi kaçık: Bu tamlama TS'de bulunmuyor. Anlamının 'keyfi olmayan, keyifsiz' olduğunu da örnek cümleden anlıyoruz: "Mizaç itibâriyle donuk, keyfi kaçık hattâ mükedder bir yaradılışa sahipti." (28)

kılıç kalkan ol-: TS'de (kılıçkalkan) var ve bir halk oyununu belirtiyor. Ancak buradaki ayrı yazılmış ve mecaz anlam taşımakta. Örnek cümleye göre anlamı 'cesaretle korumak, göğüs germek' olabilir: "Bu bahtiyar asistan, memleketin milli ve târihî iftiharlarına kılıç kalkan olmuş bir şerefli insanlık örneğidir." (27)

kile kile: Bu ikileme TS'de bulunmuyor. 'Kileler hâlinde, kilelerce' anlamındadır: "Her gelene borç veren, kile kile anbarından buğday gönderen bir Hacı Murad Ağa vardı." (12)

komşu komşu gez-: TS'de bulunmayan bu deyim benzer anlamı (kapı kapı dolaşmak/gezmek) olarak yer alıyor: “*Evini bırakıp sabah kahvesi niyeti ile komşu komşu gezenlere itibar etmeyen büyük annem...*” (13)

kulağını bük-: Bu deyim TS'de yoktur. Mecaz anlam taşır ve ‘uyarmak, dikkatlerini çekmek, ihtar etmek’ olarak kullanılır: “*Büyüklerimiz kulağımızı bükerek bunun, kadıncağızın haysiyeti ile telif edilmeyecek bir sıfat olduğunu anlatarak...*” (10)

küçüklüğe it-: Bunu da TS'de bulamıyoruz. Anlamı mecaz olarak ‘daha aşağı derecede, kademedede bulunmasına yol açmak’tır diyebiliriz: “*Eski Türk cemiyetinde sınıf farkı insanoğlunu küçüklüğe itecek bir sebep değildi.*” (72)

lüzuci: TS'de var ama örnek cümlesi bulunamamış: “*Arkadaşsız kaldığım bir gün Çamlıca'nın lüzucî kırmızı toprağından çamur yaparak tuğla kırıkları ile minicik bir fırın meydana getirmiştım.*” (54/55)

mahrum bırak-: TS'de bulunmuyor. ‘Bir şeyi elde etmesine fırsat vermemek, yoksun bırakmak’ anlamındadır: “*Ancak, irfan ve tevhîd ruhunun yerini dolduracak müesseselerin yokluğu, kütleleri irfandan, hikmet ve güç kaynağından mahrum bırakmış bulunuyor.*” (98)

mâide: Sözlüğümüzde bu madde başı yok. Anlamı ‘üzerinde yemek bulunan sofrâ’ veya ‘ziyafet’tir. Bizde bayan adı olarak da kullanılıyor: “*Kandilli Lisesi dediğimiz bu eski saray, sultanın ikametgâhı olduğu zamanlar, köy halkına mâide gibi nimet ve bereket dağıtan bir karargâh idi.*” (21) Ar. kökenli bu söz Kur’an-ı Kerim’de 120 ayetten oluşan bir suredir.

mebzulen: TS'de (mebzul) madde başı olarak alınmış ama bu zarf biçimi yok. Anlamı ‘çok miktarda, bol bol’dur: “*Yıllar yılı mektepten mektebe giderek dirsek çürütmüş nice münevver taslağında olmayan hasletler, onda mebzûlen mevcuttu.*” (95)

mekan kur-: Sözlüğümüzde bu deyim bulunmuyor. ‘Yerleşmek, ikamet etmeye başlamak’ anlamındadır: “*Kızından söz açmak isterken bir zamanlar mekân kurmuş olduğu Kandilli’yi atlayıp geçmek nasıl olur?*” (20)

mezruat: Ar. kökenli bu sözün anlamı ‘ziraati yapılmış, ekilmiş’ olmalıdır: “*Bostanlarında kuşların mezrûata zarar vermemesi için sebze tarlalarının arasına yerleştirilmiş korkulukları seyretmek büyük zevkimdi.*” (66)

murakabesiz: Madde başı olarak TS'de sadece (murakabe) var ama bu sıfat biçiminin olumlusu da olumsuzu da yok. Anlamının ‘denetimsiz, kontrolsüz’ olması uygundur: “*Tahmin ettiğim şu ki Nâhide'nin murakabesiz*

bir hayat selinin sürüklediği insanlardan olmamış bulunmasıdır.” (51) TS'ye (murakabeli) maddesi de alınarak açıklanması gerekir.

müstemlekecilik: Örneği bulunamamış bir madde başı... Anlamı 'sömürge düzeni kurmak'tır: “*Aşağı yukarı, bütün Avrupa devletleri, müstemlekecilik nimetleri yüzünden refaha ermişti.*” (32)

nefsanî: Doğrudan örnek cümleye geçebiliriz: “*Halbuki insanlar arasında kendisini mazur gören ve aşağılatıcı bir nefsanî zevk olan intikam almak hırsından kurtulmuş kimseyi bulmak zor.*” (131)

nezret-: TS'de var, ancak örnek cümlesi yok: “*Kendini kütleyle nezredek feragat sâhiplerinin yokluğu münevverin yokluğu ile neticelenmiş bulunuyor.*” (98)

okka çek-: TS'de bulunuyor ama örneksiz: “*Bu kupkuru kütükler gene dinlenecek, gene uyanacak ve okka çeken salkımları tekrar tazelenenecekti.*” (8)

palyaçovari: Madde başı olarak sözlüğümüzde yok. Anlamı 'palyaçoya yakışan biçimde, palyaço gibi' olmalıdır: “*Dans pistine fırlayan çılgın bir kalabalık palyaçovari kıyafetlerle tepinmeye başlamıştı.*” (114)

patronaj: Örnek cümlesi şudur: “*Nitekim Balkan Harbi denen yüz kı-zartıcı facia ile altı asırlık Türk patronajı sona erecekti.*” (12/13)

rol takın-: TS'de bulunmuyor. 'Oynayacağı role bürünmek, rol üstlenmek' anlamına gelebilir: “*Tarihî nifak rolünü takınarak derhâl fitne ve fesat şebekesini kurmuştur.*” (17)

safdililik: Örneği bulunamamış: “*Bu, kendini inkârdan gelen safdililik içinde ne ölçüde küçüldüğünü anlayıp ne zaman geri dönecektir?*” (82)

simaca: Sözlüğümüzde yer almıyor. Anlamı 'sima bakımından, simasına göre'dir: “*Biz küçüklere karşı da müşfik, nâzik ve sîmâca da tatlı ve sevimli idi.*” (83)

süfera: TS'de yok. Ar. kökenli bu söz (sefir) kelimesinin çoğuludur ve 'elçiler' anlamındadır: “*Hele bizim vereceğimiz malûmât, mes'ele çıkarmaya bahâne arayan süferanın hiç işine gelmez.*” (35)

tahlilci: Örnek cümlesini verelim: “*Bu uyanık ve tahlilci kafa, ender rastlanan bir zekâ hazînesi idi.*” (94)

tarâvetli: Anlamı var, örneği yok: “*Belki bir ay, belki iki ay evvelki tara-vetli zindeliklerini beklemekte idiler.*” (7)

terbiyesini takın-: Sözlüğümüzde bulunmuyor. Anlamının ‘terbiyeli duruma girmek, terbiye sahibi olmak’ şeklinde açıklanması uygun olur: “*Es-kiden terbiyesini takınması istenen kimselere İstanbul’dan başka İstanbul yok, diye ihtar edici söz, bir atasözü hâline gelmiştir.*” (23)

terk-i diyar et-: bk. **kafîle kafîle.**

teshir et-: Örneği bulunamamış sadece: “*Genç kız ise, edebi ve terbiyesi ile etrâfını teshir etmiş bir genç idi.*” (25)

tevessül et-: Örnek cümle: “*Şiddete, cinâyetlere dahî gözünü kırpmadan tevessül edebiliyor.*” (69)

ukbâ hayatı: TS’de bulunmayan bu Ar. kökenli ibarenin anlamı ‘ahiret, öbür dünyadır: “*Bugün Ekrem Hakkı Bey de dünyâ hayâtından ukbâ hayâtına geçmiş bulunuyor.*” (62)

yâr ağyar: Bu ikileme de TS’de yer almıyor. Anlamı ‘dost düşman, bütün herkes’ diyebiliriz: “*Yâra da ağyâra da avuç açmadan yiyecek ekmek ve barınacak bir mekân buldu.*” (18)

yemin yalanın tokmağıdır: Bu güzel atasözünü açıklarken bir ibret derisi de veriliyor metinde. Anlamı, ‘yalan yere; yalan söyleme sırasında yemin edilmez; yeminle yalan bağdaşmaz’ olabilir. Örneği okuyalım: “*Yalan söyliyemem, deyince, yemin edersen inanırlar, dedim. O zaman da: Babam, yemin yalanın tokmağıdır diye öğretti, onun için yalan yere yemin etmem.*” (12)

zindelik: Örnek cümlesi için bk. **taravetli.**

zürriyet devri: TS’de yok. Anlamının ‘verimli dönem’ olduğunu örnekten çıkarabiliyoruz: “*Bir ölüm manzarasına bürünmüş bağ, baharın dâvetine uyarak, sert kabuğunu çatlatacak ve yeniden zürriyet devrinin bereketini idrâk edecekti.*” (8)

zürriyet ver-: Bu deyim de TS’de bulunmuyor. Anlamı ‘döl vererek çoğalma, artma, üreme’ olabilir: “*Yarım asra yakın bir zaman evvel başlayan bir yardımlaşma zürriyet vererek babadan evlâda kalmıştı.*” (63)

Taranan Kaynak:

Sâmiha Ayverdi, *Bağ Bozumu - Hatıralar Makaleler*, Hülle yayınevi, İstanbul 1987, 317 s.